

Моріс Дюверже

(нар. 1917 р.) – французький учений, державознавець, професор політичної соціології Паризького університету (з 1955 р.), політичний оглядач газет «Монд» і «Нувель обсервер», автор численних книг з конституційного права і політичних наук, неодноразово консультував уряди деяких країн з проблем конституційного права та виборчої боротьби.

Вперше в політології підняв питання про взаємозв'язок партійної, парламентської та виборчої систем. Сформулював три соціологічних закони взаємозв'язку виборчих і партійних систем. Їх зміст зводиться до наступного: 1) пропорційна виборча система зумовлює виникнення багатопартійної системи, що характеризується існуванням автономних партій з жорсткою внутрішньою структурою; 2) абсолютна мажоритарна виборча система породжує партійну систему, в якій партії займають гнучкі позиції і прагнуть до взаємного компромісу; 3) відносна мажоритарна виборча система впливає на формування двопартійної системи.

Основні праці: *«Політичні партії»* (1951), *«Ідея політики.*

Застосування влади в суспільстві» (1966), *«Янус. Два обличчя Заходу»* (1972), *«Соціологія політики: елементи політичної науки»* (1973) та ін.

Ні термін «інститут», ні термін «політичний» абсолютно точного значення не мають: в цьому-то і криється трудність визначення поняття політичних інститутів. Спершу спробуємо виділити конкретне, об'єктивне і наукове поняття «політичні інститути», а потім покажемо, якими перевагами обертається вживання цього виразу замість терміна «конституційне право» і разом з ним.

Спочатку, як вказується в словнику Літрі, слово «інститути» означало «усе, що винайдене і встановлене людьми на відміну від того, що дано від природи»: сексуальний акт, наприклад, є природним феноменом, а шлюб існує як інститут. Для Дюркгейма і його послідовників, навпаки, інститутами є ідеї, вірування, звичаї, соціальна практика, які індивід отримує в готовому вигляді; це – «повністю

інституціоналізована сукупність дій або ідей, які індивіди виявляють перед собою і які в тій або іншій мірі їм нав'язані»; таким чином, інститути зовсім не протиставлені природі, вони – природні факти соціального універсуму. Та все ж визначення Дюркгейма занадто загальне. Вважаємо, що термін «інститути» можна було б резервувати для позначення сукупності ідей, вірувань, звичаїв, що становлять впорядковане і організоване ціле (наприклад, шлюб, сім'я, вибори, уряд, власність тощо). Задовольняємося тимчасово цим поняттям. Що стосується поняття «політичний», то й і тут ясності не більше: по суті воно відноситься до двох різнопорядкових феноменів. А) Одні, виходячи з етимології слова, називають політичними інститутами інститути держави (від грецького «поліс» – місто-держава – більш менш відповідна тій, що ми сьогодні називаємо державою), тобто інститути деякої людської спільності, на сьогодні якнайкраще організовані і вдосконалені; Б) Інші відносять поняття «політичний» до того фундаментального суспільного явища, яке Дюгі називав «розподілом на керівників і керованих».

У будь-якому людському угрупованні є дві категорії людей: ті, хто командує, і ті, хто підкоряється; ті, хто віддає накази, і ті, хто їм покорується; начальники і підлегли, ті, хто управляє і керовані. Ця фундаментальна відмінність існує в сім'ї, в самокерованій одиниці, в державі, в асоціаціях, в релігійних братствах, у церквах тощо. Політичними називають такі інститути, які зачіпають правителів і їх владу, керівників і їх повноваження.

а) Консервативне розуміння політичних інститутів у ХІХ ст. У ХІХ ст. люди охоче протиставляли термін «інститути» терміну «конституція».

Першим вони означали ті соціальні і політичні структури, які були породжені традицією, історією, звичками; другим – підкреслювали вторгнення волі, націленої на надання політичної влади раціональній і міцній організації. Ліберали вимагали конституції; консерватори затверджували верховенство інститутів. Вихваляючи раціональну політичну структуру, затверджену офіційним документом, їх супротивники, навпаки, хотіли одним ударом перевернути встановлені інститути і замінити їх іншими, що мають інший зміст. Так, терміни «конституція» і «конституційне право» отримали новаторське звучання, тоді як термін «політичні інститути» мав консервативний відтінок: встановити конституцію

означало в якомусь значенні зробити «Революцію за допомогою Права».

Сьогодні багато що змінилося принаймні в політично розвинених країнах (у інших ситуація така ж, як у Європі ХІХ ст.). Марксистський аналіз розповсюдив ідею, частково вірну, про те, що ліберальний, парламентський спосіб правління, встановлений конституційним шляхом, використовується «буржуазією» для підтримки свого панування над «пролетаріатом» і для збереження існуючого суспільного устрою. З іншого боку, цей аналіз наполягав на тому, що право і конституція є частиною суспільної «надбудови», базис якої утворений економічними інститутами. Прихильність до конституційних текстів приймає сьогодні, таким чином, більш менш консервативний характер. У ХІХ ст. конституцій вимагали ліві партії: нині про них згадують швидше праві партії.

б) Наукове розуміння політичних інститутів нині. Паралельно описаній вище еволюції відбувалася інша. Протиставлення «інститутів» і «конституцій» більше не означає, що акцент робиться на традиціях всупереч змінам, на минулому на противагу реформам; суть в тому, що акцент ставиться на реальну і конкретну організацію суспільств, а не на юридичні встановлення, які ми намагаємося до них прикласти, не досягаючи цього повністю. Це якоюсь мірою протистояння факту і права. Ця еволюція відбиває сучасний розвиток соціальних наук.

Сьогодні людське суспільство і його інститути розглядаються як об'єкт науки: протягом останніх п'ятдесяти років йшов потужний розвиток методів наукового спостереження за суспільними явищами. Звичайно, юридичні феномени займають важливе місце серед суспільних явищ, але не лише вони. До того ж у праві треба розрізняти те, що є ефективно застосовуваним, і те, що таким не є. Закон, встановлення юридичне. Конституція є не вираженням реального, але спробою впорядкування реального, спробою, яка ніколи не вдається повністю. Ми бачимо, таким чином, точне значення терміна «політичні інститути». Це означає, що ми не повинні більше дотримуватися юридичного аналізу політичних інститутів, а повинні включати його в більш повний і об'ємний аналіз соціологічного характеру; аналіз, властивий політичній науці.

Ця нова орієнтація спричиняє за собою два фундаментальні наслідки: а) перший – вона підводить до розширення поля традиційного дослідження, віднині ми вивчатимемо не лише ті політичні інститути, що регламентовані правом, але і ті, що повністю

або частково правом ігноруються, ті, що існують поза правом, наприклад, політичні партії, громадську думку, пропаганду, пресу, «групи тиску» і т. д.; б) другий – нова орієнтація зобов'язала змінити точки зору усередині традиційного поля дослідження, навіть ті політичні інститути, які регламентовані правом, – встановлені Конституцією або законами, що її доповнюють, – не повинні більше вивчатися в юридичному аспекті; віднині треба намагатися визначити, якою мірою вони функціонують відповідно до права, а в якій вислизають від нього; необхідно визначити їх дійсне значення, спираючись на факти, а не обмежуватися аналізом теоретичної важливості, яку їм надають юридичні тексти.

Сукупність політичних інститутів, діючих у цій країні в даний момент, складає «політичний режим»: в якомусь значенні політичні режими – це сузір'я, зірками в яких є політичні інститути. Вислів «загальна теорія» вживається нами не у філософському, а в науковому значенні. Йдеться не про абстрактні міркування, про те, який політичний режим є найкращим по відношенню до заздальгідь визначеної системи цінностей, а про порівняльне дослідження існуючих політичних режимів, з тим щоб виявити їх загальні риси і відмінності і на цій підставі збудувати типологію, настільки далеку від штучності, наскільки це взагалі можливо. Не розглядатимемо вплив, владу з філософської або метафізичної точок зору. Не задаватимемося питанням про те, чи виправдана ця влада теоретично або ні, чи прийнятно з позицій розуму те, що одні люди командують іншими. Існування влади встановлене в усіх людських співтовариствах, особливо в національних державах-націях: подивимося ж, за допомогою яких практичних засобів ця влада примушує шанувати себе, якими способами вона домагається покори.

Первинне значення для цього мають доктрини, що розглядають природу влади: вони є одним з тих способів, якими влада домагається слухняності (чи, навпаки, одна з перешкод цій слухняності). Влада не просто матеріальний факт, «річ», як сказав би Дюркгейм: вона глибоко пройнята ідеями, віруваннями, колективними уявленнями. Те, що люди думають про владу, є однією з її фундаментальних основ. Серед цих вірувань і колективних уявлень ідея права в сучасних, особливо статичних, суспільствах відіграє засадничу роль.

Для сучасної людини влада в державі повинна здійснюватися в правових формах, відповідно до правових процедур: влада повинна відповідати деякій концепції права. Подібний зв'язок влади і права постійно ставиться під сумнів у СРСР, у комуністичних ученнях:

проте вона залишається глибоко вкоріненою у віруваннях західної людини. Тому слід розглянути її окремо. З іншого боку, поняття держави-нації, тобто соціального простору, на якому влада організована якнайкраще і здійснюється якнайповніше, піддається запеклим нападкам з боку федералістських теорій, які постійно зміцнюють свої позиції.

Ми не намагаємося з'ясувати, чи є влада логічно, доктринально обґрунтованою відповідно до тієї або іншої концепції світу і людини. Ми лише намагаємося описувати і аналізувати конкретні підстави влади. Питання не стоїть: треба або не треба підкорюватися владі? Ми хочемо дізнатися, якою мірою люди дійсно підкоряються і з яких конкретних причин це відбувається. Відповісти на поставлене таким чином питання непросто. Ця фундаментальна проблема політичної науки є однією з найбільш складних: будь вона повністю прояснена, політична наука досягла б своєї головної мети – пізнання природи влади. Але до цього ще далеко. Тому велика частина міркувань, які підуть нижче, носитиме дуже загальний і досить гіпотетичний характер.

Для зручності викладу проведемо відмінність між двома великими категоріями підстав влади: до однієї категорії відносяться підстави, що витікають з примусу, до іншої – ті, що примикають до вірувань. Проте ця класифікація є дуже довільною: насправді вірування використовуються як елементи примусу, а примус рідко застосовується в чистому вигляді, поза зв'язком з віруваннями. Насправді примус і вірування як підстави влади тісно переплетені один з одним. Ми невпинно повторюватимемо, що влада як будь-який суспільний феномен невід'ємна від ідеології, міфів, колективних уявлень, що створюються людьми стосовно влади. Термін «примус» використовується тут у досить широкому і, отже, невизначеному значенні: він означає будь-який зовнішній по відношенню до індивіда фактор, що чинить на нього тиск у напрямі підпорядкування правителям.

Може йтися про примус чисто матеріальний і фізичний (поліція або армія), про примус психологічний або психосоціологічний, такий, що є результатом тиску звичаїв або дії пропаганди. Підсумовуючи, спробуємо виділити серед цих форм примусу загальний соціальний тиск, матеріальний примус з боку влади, пропаганду влади (чи примус за допомогою переконання: примус з анестезією). Ми підкоряємося керівникам якої-небудь соціальної групи внаслідок того, що група в цілому спонукає до покори: авторитет, влада

ґрунтуються передусім на цьому колективному безособовому примусі, який не завжди усвідомлюється як примус тими, хто його випробовує; втім, у міру звикання людей до примусу він стає для них природним. Конформізм є одним з фундаментальних джерел підпорядкування владі.

а) «Природний» характер підпорядкування.

У Франції багато говорять «про фрондерський» характер індивідів, їх природній схильності до неслухняності, їзді в «забороненому напрямі», ухиленню від сплати податків, спротиві наказам начальства. Досить уявити собі складність підтримки порядку в класі і схильність школярів до шуму і штовханини, щоб з першого ж погляду засумніватися в природному характері підпорядкування. І проте це відповідає істині. Помітимо спочатку, що дух громадянської непокори неоднаково розвинений в різних країнах і що особливо він сильний у Франції, головним чином на Півдні (як і в усіх народів Середземномор'я): а поїздка у Великобританію, Нідерланди або Скандинавію продемонструє природний характер покори владі. Додамо до цього, що у Франції, як і у інших націй подібного типу, спротив державній владі є сусідами з підпорядкуванням авторитету інших соціальних груп – наприклад, сімейних або релігійних. Це просто може бути ознакою слабкості уз національної солідарності.

Але у будь-якому випадку в звичайний час цей опір дуже обмежений. Шахрають у дрібницях, але в цілому підкоряються. Треба, втім, домовитися про значення, яке ми вкладаємо в слово «природний». З соціологічної точки зору під «природним» розуміється те, що відповідає загальноприйнятій поведінці. «Природним» є те, що співпадає з середньостатистичними значеннями. Очевидно, що в звичайний час бунтарі і неслухи складають крихітну меншість в усіх соціальних групах. І йдеться не лише про «активних бунтарів», що приводять свої дії у відповідність з намірами, але і про «пасивних», які хотіли б не послухатися, але не наважуються через страх перед державним примусом. Звичайно, безліч людей лають «владу», «уряд», «міністрів» і т. д., але вони мають претензії до форми або особи їх дій, а не до самого факту їх існування.

Вони виражають незгоду з приводу особи і поведінки людей, що знаходяться при владі, але не ставлять під сумнів саме існування влади, якій слід підкорятися. Анархіст у чистому вигляді – людина, що піднялася проти керівництва, влади як такої, а не проти певної

форми керівництва (і готовий при цьому підкорятися іншій його формі), є у край рідкісний соціальний тип.

б) Фактори природного підпорядкування. Тут ми обмежимося декількома загальними припущеннями.

Схоже, що раціональні фактори мають менше значення, ніж фактори ірраціональні.

1. Раціональні фактори. Роздумуючи, люди приходять до визнання необхідності влади і підпорядкування. Вони легко розуміють, що жодна соціальна група не може існувати без влади, яка б підтримувала в ній мінімум порядку. В крайньому випадку в повній анархії можна жити удвох або утрьох: для ста чоловік це стає абсолютно неможливим. Так, відмічаючи користь влади, люди приходять до того, що починають розглядати її як природну. Раціональний фактор не є, напевно, найбільш значущим: на підставі досвіду він дає виправдання необхідності підпорядкування влади і дозволяє кожному примирити совість з діями. Але факт природного підпорядкування, безумовно, передує будь-яким міркуванням: спочатку люди природним чином підкоряються, а потім виправдовують своє підпорядкування.

2. Ірраціональні фактори. Основну роль тут, схоже, відіграють традиція і виховання. Владі підкоряються тому, що такий звичай. Керівників приймають тому, що вони були завжди і їх авторитет постає як такий же необговорюваний і природний феномен, як вода, вогонь, дощ або град. Думка про те, що можна жити без керівника, більшості навіть не спадає на думку, бо жодна конкретна річ на цю думку не наводить (а ті, кого вона відвідує, вважають її безглуздістю, абсурдом, нездійсненим мріям).

Соціальна дійсність – така, яка вона прямо і безпосередньо пізнається людьми, – містить у собі ідею керівництва, авторитету, владарювання. Виховання значно посилює це почуття слухняності. З раннього віку маленьку людину вчать підкорятися волі батьків, слухатися їх вказівок: в товаристві дітей і батьків перші є керованими, другі – керівниками. Потім школа з її учителями, вихователями, директорами, з її системою санкцій і примусів міцно втовкмачує почуття влади і покори. Моральне і релігійне виховання (а також викладання історії) доповнює цю загальну освіту.

Юнацьке прагнення до самостійності приведе підлітка лише до затвердження його рівності з колишніми керівниками (учителями і батьками): це означає, що тепер він покорятиметься тим же керівникам, що і вони, без посередників. Загальний соціальний тиск

підживлюється і посилюється матеріальним примусом правителів. Влада не є, як наївно вважають деякі, чисто силовим феноменом: її формує безліч інших складових. Іноді навіть здається, що сила тут відіграє відносно другорядну роль: коли владі необхідно застосувати силу для досягнення покори, це означає, що її підстави похитнулися; диктатура, як ми побачимо далі, це хвороба влади, що виникає з послаблення вірувань, які її зазвичай підтримують. Між тим сила, безперечно, відіграє важливу роль у цій сфері.

Держава спирається не лише на людину з рушницею: але без неї немає держави. Необхідно виділити усередині цих силових феноменів декілька елементів, що варіюються залежно від типу суспільства.

а) Фізичний примус. У чистому вигляді проявляється у фізичній перевазі. Коли найбільш мускулистий стає на чолі гурту хлопчиськ або хуліганів, тоді і проявляє себе найпростіший феномен владарювання.

Подібним же чином ця примітивна сила є присутньою і у владі батька над дитиною, чоловіка над дружиною, учителя над учнем. Проте в складнішому і цивілізованішому суспільстві фізична сила дематеріалізується та інтелектуалізується: з одного боку, в справу втручаються спритність і розум, з іншого – техніка і організація. У рамках сучасних держав, наприклад, фізичний примус набув тоншої форми карних процедур і поліцейських акцій, не зазнавши при цьому глибинних змін: у разі конфлікту між керівниками і керованими останнє слово залишається за першими, оскільки вони можуть фізично змусити других підкорятися своїй волі.

В'язниці, тортури («рукоприкладство» як пом'якшена форма тортур), страта, присутні в карних кодексах і поліцейській практиці усіх держав, є засобами фізичного примусу. Поліцейські палиці і пістолети – навіть армійські танки і кулемети в разі революції – мають ту ж природу. За червоними мантиями суддів та інтелектуальними побудовами юристів завжди ховається елемент насильства. І ті, хто це заперечує, часто є найліпшими поборниками насильства, допомагаючи приховувати під маскою ягняти вовчі зуби.

б) Примус особистою дією. У невеликих соціальних групах «особиста дія» керівників відіграє важливу роль у забезпеченні слухняності: на членів груп давить свого роду моральний примус.

Термін «дія», використовуваний у повсякденній мові, має дуже невизначене значення; ми навмисно відмовилися його уточнювати, бо він означає такий же невизначений, але реальний феномен. У школах є учителі, у яких не шумлять не тому, що вони більш суворо карають,

і не тому, що вони обізнаніші і цікавіші люди, а просто тому, що вони «мають авторитет». Подібним же чином не завжди найсильніший або найрозумніший виявляється на чолі компанії шибеників або банди зловмисників, що порушують закони: на чолі стає той, хто має найбільший «авторитет». «Особисту дію» можна було б порівняти з «шаманством»: цим поняттям деякі племена означають таємничу здатність, що примушує покорятися певному чаклунові, вождеві. У великих співтовариствах, таких, як нації, «особиста дія», «шаманство» відіграють менш важливу роль, бо влада інституціоналізована і менш персоналізується: прямий контакт між керівником і тими, ким він керує, дуже незначний.

Для заповнення в справу вступає пропаганда. Можна було б припустити, що сучасна техніка в якійсь мірі повертає «особистій дії» минулу значущість: фотографія, кіно, телебачення відновлюють особистий контакт між вождем і масами (посмішка Рузвельта). Але подібний контакт швидше ілюзорний, ніж реальний. Передусім тому, що ефективна влада належить більше інститутам, ніж правителям; тому також, що цей контакт за допомогою іміджу підмінює дійсний вплив зовнішнім виглядом, який більше залежить від артистичних здібностей людини, чим від власне «шаманства». Зрозуміло, зберігається вплив керівника на своїх близьких, його влада над своїми співробітниками: але це – швидше проблема внутрішньої організації владних інститутів, чим, власне підстава владарювання.

в) Економічний примус. Економічний примус дуже близький за своїм походженням до фізичного. Той, хто може позбавити людину коштів для існування, легко домагається її покори. Скільки робітників і службовців підкоряються своєму патрону з цієї фундаментальної причини? До того ж політична влада і економічний примус тісно пов'язані. За загальним правилом в усі історичні епохи клас, що володіє засобами виробництва і багатством, володіє і політичним впливом і утримує владу. Феодалізм віддав державу в руки землевласників у ту епоху, коли основним джерелом багатства була земля. Карл Маркс охарактеризував сучасну йому державу як інструмент панування промислової і торговельної буржуазії в епоху, коли основою багатства стали промисловість і торгівля: політичні свободи, офіційно визнані за усіма громадянами, були швидше формальними, ніж реальними, для тих, хто не мав економічної можливості ними скористатися.

Коли вивчаєш реальне і конкретне функціонування сучасних суспільств, то вражаєшся тій величезній ролі, яку за юридичним і

конституційним фасадом відіграють у них гроші. Гроші, звичайно, є не єдиним, але основним джерелом влади. Тема «всевладдя грошей», так часто згадувана в літературі, несе в собі глибоку істину. Без сумніву, економічна і політична влада не обов'язково концентруються в одних і тих же руках. Вірно, що в ліберальних державах ХІХ ст. «влада грошей» існувала практично в чистому вигляді. Сьогодні це вже не так вірно: профспілки, робітничі партії, різного роду групи тиску, високопоставлені чиновники утворюють велике число центрів сили, що змагаються з фінансовими і промисловими магнатами.

Ситуація подібного «плюралізму» гарантує, втім, деяку свободу. Але вона дуже крихка: саме розвиток техніки спонукає до все більшого втручання держави в економіку, що формує тенденцію до концентрації політичної і економічної влади в незаних раніше розмірах.

г) Примус організацією. Разом з традиційними і класичними формами примусу, які тільки що були розглянуті, ми сьогодні виявляємо появу нових, менш прямих, більше замаскованих і, без сумніву, ефективніших форм примусу (внаслідок того, що вони менш помітні для тих, хто піддається їх дії). Сьогодні розроблені технології об'єднання людей у рамках асоціацій і колективних організацій. Тут неможливо дати навіть загальний опис цих технологій, найкращими зразками яких є профспілки, але особливо деякі політичні партії – наприклад, комуністична: занадто схематизувавши різні елементи цієї організації, ми ризикуємо спотворити дуже складну і неоднозначну дійсність.

Роздільність людей на невеликі, але дуже згуртовані первинні організації (наприклад, комуністичні осередки), ізолюваність кожної з цих первинних груп від інших системою «вертикальних зв'язків», систематичне використання делегування влади і непрямого голосування, що практично призводять до утворення класу кооптованих і дисциплінованих керівників, напівпрофесіоналів «внутрішньої партії», поєднання справжньої і серйозної дискусії з практикою одноголосного ухвалення рішень, що виконуються із залізною неухильністю, – усі ці різноманітні елементи (та і багато інших) формують гранично міцну і згуртовану соціальну арматуру, що дозволяє організувати великі маси людей і встановлювати над ними гранично сильну владу.

Тут не йдеться про примус у прямому розумінні слова, що припускає зовнішню дію на того, кого змушують: адже система

дозволяє керівникам увесь час «прислухатися до мас», зберігати близькість до керованих і знати їхні сподівання, щоб таким чином виражати волю людей, одночасно управляючи ними. З іншого боку, система міцно спирається на пропаганду, технологія якої тісно пов'язана з її власною. Друга світова війна і сучасні тоталітарні режими служать прекрасною ілюстрацією ефективності пропаганди. В наші дні вона отримала ще більший розвиток, оскільки досягнення суспільних наук і психології дозволили краще зрозуміти спонукальні причини людської діяльності та впливати на них.

Пропаганда, проте, існувала завжди.

а) Класична пропаганда. Пропаганду можна визначити як зусилля, що здійснюється урядом для того, щоб переконати керованих підкорятися йому. Замість того, щоб змушувати, слід переконувати: насправді ж способи, вживані для досягнення такого переконання, роблять його різновидом непрямого примусу. Звідси і витікає визначення пропаганди, дане одним з сучасних авторів, – «наси́льство натовпу». Коли уряд переконує своїх підданих підкорятися за допомогою навіюваного їм страху, йдеться не про пропаганду, а про простий і чистий примус. Проте межа, що розділяє їх, невизначена. «Показати свою силу для того, щоб не довелося її застосовувати» – ця формула Ліоті вже наближається до пропаганди. Коли демонструють (чи роблять вигляд, що демонструють) відсутню силу, межа подолана. Те ж відбувається, коли намагаються вселити шанування або обожнювання, засноване на природній або надприродній перевазі, а не страх, заснований на матеріальній силі.

У цьому значенні усі методи, використовувані правителями для зміцнення свого престижу, відносяться до пропаганди (віра у своє призначення, непогрішність, пишність костюмів, пишнота декору, церемоніал і т. п.). Але власне пропаганда служить головним чином для того, щоб переконати керованих у тому, що їх уряд є кращим з усіх можливих і що завдяки ньому вони живуть щасливо, набагато щасливіше, ніж при будь-якому іншому уряді, тому що він бореться за справедливість, достаток, рівність, свободу і так далі (залежно від історичної епохи і народних сподівань акцент робиться на ту або іншу із засадничих добродітностей). Майже всі уряди використовували пропаганду так само, але аж до наших днів лише небагато робили це систематично, удаючись до послуг спеціально приставлених до цієї роботи людей.

Важливу в цій сфері роль відігравали письменники (і в цілому творча публіка, інтелектуали), а також духовенство. «Пропаганда»

Хлодвіга, що сильно вплинула на розширення його володінь, велася єпископами. Імператорові Августу чудово вдавалося використовувати в пропагандистських цілях письменників свого часу; так само король Пруссії Фрідріх II і Катерина Велика в Росії використовували «філософів» для створення собі репутації освічених монархів.

б) Сучасна пропаганда. З поширенням освіти і введенням загального виборчого права стало необхідним переконувати не лише «освічену еліту», але і народні маси. Відкриття у сфері соціальної психології дозволяли це зробити. Винятковий успіх методів американської реклами, що базуються на тих же принципах, переконував в ефективності системи: сучасна держава перенесла їх до сфери політики і пристосувала до неї. Проте пропаганда змінюється залежно від політичного режиму.

У західних демократичних державах вона, як правило, розвинена менш, ніж у країнах з авторитарною структурою: наявність опозиції, що старанно критикує уряд, утрудняє її розвиток; досить розвинена громадська думка примушує, з іншого боку, удаватися до тонкощів і обережностей. Глибока відмінність існує і між пропагандою фашистських і пропагандою комуністичних режимів: заснована на усебічно розробленому та інтелектуально забезпеченому вченні, комуністична пропаганда робить головну ставку на розум, розуміння. Проте схожість методів, використовуваних різними державами в зовнішньополітичній пропаганді (покликаною зміцнити їх міжнародний авторитет), показує глибоку єдність технологій сучасної пропаганди.

Як вже було сказано, феномен влади проявляється в усіх людських співтовариствах. Кожне з них утворює рамки, усередині яких здійснюється влада: в сім'ї – влада батька, в профспілці – його лідера, в асоціації – голови, в комуні – мера, в Церкві – папи і т. д. Усі ці групи не відокремлені одна від одної: навпаки – сполучені складними залежностями. Між ними існує певна субординація, відповідно до якої керівники однієї групи мають переваги перед іншими групами. Таким чином, влада не розподілена строго порівну і в незмінних об'ємах між різними соціальними групами. Одна з цих груп представляє в сучасній епосі особливу роль: йдеться про державу. Вона встановлює ті основні рамки, усередині яких здійснюється влада.

Слово «держава» має два різні значення. Коли говорять про втручання держави в справи приватного сектора, критикують її і збираються реформувати, то мають на увазі сукупність управлінської

організації, колектив керівників. Коли ж говорять, що Франція, Італія, Великобританія є державами, то це означає, що вони є людськими співтовариствами особливого типу, суверенними націями. Звичайно, між цими значеннями існують родинні зв'язки: держава в першому значенні (держава-уряд) означає сукупність правителів суверенної нації, тобто держава в другому значенні (держава-нація).

Зрештою, друге значення ширше першого і в певному значенні включає його. Незважаючи на це, важливо чітко розрізнити обидва значення слова «держава»: в більшості випадків контекст дозволяє уникнути плутанини. У цьому параграфі держава розглядається в другому значенні, в значенні держави-нації. Держава-нація є об'єднанням людей, співтовариством, що характеризується за декількома критеріями: в ній особливо міцні узи солідарності, вона має найбільш могутню організацію. Таким чином, відмінність між державою й іншими об'єднаннями людей швидше не якісне, а кількісне: держава є найбільш повним, закінченим і досконалим з людських співтовариств, існуючих нині.

Звідси виникає те, що юристи називають «державним суверенітетом», у якому вони вбачають основне визначення держави. Нині держави-нації представляють людські співтовариства, політично організовані якнайкраще, тобто співтовариства, владна структура яких є найбільш складною, досконалою, закінченою. Правителів інших співтовариств часто вивчають, обравши як референтну групу керівників держави: в порівнянні з другими перші часто перебувають у зачатковому стані. Тільки в державі (чи майже тільки) ми виявляємо досить розвинений розподіл праці між правителями. Одна категорія правителів («законодавці») зайнята виробленням точних правових норм, що застосовуються до членів державного колективу. Інші категорії зайняті забезпеченням застосування цих норм до членів співтовариства («адміністратори»). Треті («судді») вирішують суперечливі питання. Ріки, гори, моря і всі так звані природні межі не розділяють, а об'єднують людей: існує рейнська, альпійська, середземноморська цивілізації.

Але віра в міфи про життєвий простір або природні межі посилює національну солідарність. Серед факторів національного об'єднання провідну роль, схоже, все-таки відіграє історія. І тут не йдеться про історію наукову і об'єктивну. Кожен народ надає своєму минулому більш або менш легендарний імідж, покликаний виправдати його діяння і домагання.

Викладання історії в усіх країнах є по суті справи вихованням патріотизму, засобом розвитку націоналістичних почуттів у душах молодого покоління. За допомогою цього громадяни однієї нації усвідомлюють відмінності, які протиставляють їх громадянам інших націй. Так виникають національні «архетипи», яким люди прагнуть більш менш відповідати. Дядечко Сем, Джон Будь, середній француз, німецький Міхель: такі деякі з цих архетипів. З цих псевдоісторичних іміджів кожна нація бере ідею «місії», що нібито випала їй у світі. Ця місія осмислюється по-різному залежно від епохи і політичного режиму.

Пангерманізм Німецької імперії і нацистської диктатури був відкинутий Веймарською республікою і нинішнім Бонном. Імідж «Франції – батьківщини прав людини і свободи», що поширювався лібералами в ХІХ ст., не приймався консерваторами. Сполучені Штати є «захисниками демократії у всьому світі і пропагандистами *american way of life* (американського способу життя)». Цей імідж відмічений помітною еволюцією убік від настроїв ізоляціонізму, що панували раніше. Так само змінюються і вороги, що переходять «у спадок», тобто головні супротивники, втілення зла, яким приписується бажання знищити націю і проти яких вона повинна об'єднуватися і боротися. Англія відіграла для Франції цю роль з часів Жанни Д'Арк і до 1904 р.; за нею з 1870 р. слідувала Німеччина; сьогодні деякі намагаються зробити ворогом СРСР. Ненависть до «іншого» є потужним фактором національної солідарності. «Інший» змінюється залежно від обставин і потреб, а національне почуття використовується правителями для надання популярності політиці, яку вони намагаються проводити.

Друкується за: Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М. Дюверже // Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1997. – С. 644–655.